

L'home i la pedra

Jarque

L'home i la pedra

Jarque

Rector Universitat de València

PEDRO RUIZ TORRES

Vicerector de Cultura

JULI PERETÓ I MAGRANER

Director d'Activitats Culturals

RICARD HUERTA RAMON

EXPOSICIÓ *L'Home i la Pedra*

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA, LA NAU, SALA D'EXPOSICIONS: DEL 6 D'ABRIL AL 6 DE MAIG DE 2001

AJUNTAMENT DE GANDIA, CASA DE CULTURA MARQUÉS DE GONZÁLEZ DE QUIRÓS: FEBRER-MARÇ DE 2002

Idea original i obres de Francesc Jarque

Organització i Producció: Servei de l'Àrea Cultural, Universitat de València

Cap del Servei	M. Soledad Rubio
Tècnic de Museus	Norberto Piqueras
Cap d'Unitat	Amparo Soriano
Àrea administrativa	Daniel Valmaña, Cristina Serra, Juan Jordán

Web: www.valencia.edu/=cultura

Laboratori fotogràfic: BN Digital

Muntatge: Taller Creativo, SL

CATÀLEG

Textos:

Adrià Besó Ros, J.F. Mateu, Joan J. Gregori Berenguer,
Francesc Llop i Bayo, Anna Moner, Sebastià Carratalà, Francesc Jarque

Fotografies i dibuixos de la part documental:

Adrià Besó Ros

Disseny:

Francesc Jarque i Pau Lagunas

Traducció i correcció:

Servei de Normalització lingüística, Universitat de València

Impressió:

La Imprenta, Comunicació Gràfica, SL

**CINC
SEGLES**
1499 ~ 1999

Agraïments: Tere Sevilla, Miguel Alcón Monfort,
Herminio Alcón Deusdat, José Manuel Marqués
Fabregat i José Roig Senmartí

ISBN: 84-370-5134-7

DL: V-1646-2001

© 2001 D'aquesta edició: Universitat de València

© 2001 Dels textos i fotografies: Els autors

ÍNDIX:

	Pàgina
Pròleg	
Juli PERETÓ I MAGRANER. Vicerector de Cultura. Universitat de València	7
Pedra sobre pedra. L'empremta humana en la configuració d'un paisatge rural	
ADRIÀ BESÓ ROS. Universitat de València	9
Pedra seca i paisatge a la ratlla d'Aragó	
J.F. MATEU. Universitat de València	35
Els valors antropològics de l'arquitectura de pedra seca	
Joan J. GREGORI BERENGUER. Dir. del Museu de Prehistòria i de les Cultures de València	37
Una mirada vers la pedra seca	
Anna MONER i Sebastià M. CARRATALÀ. Historiadors de l'art	39
L'arquitectura de pedra en sec com a patrimoni cultural	
Francesc LLOP I BAYO. Generalitat Valenciana	43
L'home i la pedra	
Francesc JARQUE. Fotògraf	45
L'home i la pedra	
Fotografies	47

PEDRA SOBRE PEDRA

L'EMPREMTA HUMANA EN LA CONFIGURACIÓ D'UN PAISATGE RURAL

ADRIÀ BESÓ ROS

Universitat de València

*A aquelles persones que amb la seua senzillesa i humilitat
saberem fer una gran obra.*

"És el testimoni d'una epopeia popular, anònima, enorme. Una construcció ara inservible convertida en un monument prehistòric —la història rural és un altra, ara— que es va enderrocant molt lentament, i aquesta lentitud és l'únic homenatge que reben les generacions que van ser capaces d'inventar un paisatge amb les seues mans".

J. M. ESPINÀS

La capacitat creadora de les persones ha deixat la seua empremta sobre el territori mitjançant una sèrie d'actuacions realitzades per tal de transformar l'espai físic on viuen per obtenir uns recursos que asseguren la seua subsistència. Però en aquesta relació que s'estableix entre natura i home dins de la societat agrària preindustrial, els condicionants físics hi juguen un paper molt important, motiu pel qual les persones han de servir-se exclusivament de les possibilitats que atorga el medi on habiten. A les

riberes de la Mediterrània hi ha moltes àrees de sòls calcaris, motiu pel qual aquesta abundància de pedra possibilita que en moltes zones geogràficament allunyades trobem respostes semblants davant de les mateixes necessitats plantejades a l'hora de configurar els espais cultivats, les pastures, de resguardar-se de les tempestes, de construir... Tot aquest conjunt de respostes donen com a resultat una sèrie de testimonis materials que, perfectament entrelligats, defineixen un paisatge.

A les comarques del nord de Castelló trobem algunes zones on les construccions de pedra seca es presenten amb certa densitat i són veritables elements estructuradors del paisatge. Aquestes àrees són Vinaròs-Sant Jordi, al Baix Maestrat; Tírig-Catí-Albocàsser, a l'Alt Maestrat, i Vilafranca-Castellfort, a la comarca dels Ports de Morella.¹ L'estudi que presentem se centra en aquesta darrera zona, on incloem, a més del nucli principal de Vilafranca, que ofereix un major nombre de construccions, els termes municipals limítrofs de Benassal, a la mateixa comarca dels Ports, i de La Iglesuela del Cid (l'Anglesola), ja al baix Aragó, on també aquesta tècnica constitueix un recurs molt important a l'hora de configurar el paisatge. Aquesta àrea presenta uns trets físics i uns condicionants socioeconòmics semblants, la qual cosa dona com a resultat la materialització d'un paisatge bastant homogeni.

Però les construccions de pedra seca, molt abundants a les comarques del nord de Castelló, apareixen amb més o menys freqüència a tot el territori valencià, a les illes Balears, a Catalunya i a la Manxa. A més, també es troben molt difoses en altres regions de les riberes de la Mediterrània, com ara a França, a Itàlia, a Grècia, al Marroc, etc, i ofereixen solucions semblants per a les mateixes necessitats plantejades a llocs diferents.²

Aquests paisatges constitueixen la plasmació material de l'assimilació i el domini d'una tècnica, la pedra seca, per part de les comunitats camperoles que els han creat amb les seues mans gràcies al treball silenciós de milers de persones, generació rere generació, amb els

recursos que els ha atorgat el territori on han viscut. I amb aquest silenci, des de la dècada dels cinquanta del segle XX, quan es produeix una recessió demogràfica i dels espais cultivats al medi rural davant de les millors possibilitats econòmiques que ofereixen altres sectors en expansió, va caient tot allò que els homes han anat alçant pedra sobre pedra, tornant a poc a poc la natura a recuperar allò que els avantpassats havien anat guanyant-li lentament amb el treball de les seues mans. I el que és pitjor, amb aquesta lentitud la natura també retorna a la terra les persones que conformen les darreres generacions que han dedicat la seua joventut a completar l'obra que ara es s'esllavissa, i aquests homes s'enduen amb ells tots els coneixements heretats dels seus antecessors, motiu pel qual aquest paisatge, d'acord amb les circumstàncies, està condemnat a desaparèixer.

Per tot això, amb l'exposició *L'home i la pedra* es pretén fonamentalment sensibilitzar la societat sobre els valors ambientals, paisatgístics, culturals i patrimonials que ens ofereixen les construccions de pedra seca i alhora retre homenatge a aquelles generacions que ens han precedit i ens han llegat aquesta gran obra, fruit del seu treball constant. Mitjançant aquests texts que precedeixen el catàleg pretenem donar a conèixer molts dels aspectes culturals que ens mostren aquestes construccions com a producte de la intervenció humana en un determinat territori i dins d'unes coordenades temporals concretes. A més, les fotografies de Francesc Jarque, amb tota la força comunicativa de la imatge, ens ofereixen un complet recorregut visual per tots els aspectes del paisatge

¹ MESEGUER, V.: "La piedra en seco en las comarcas del norte de Castellón", en *Centro de Estudios del Maestrato*, Boletín núm. 63 (2000) p. 7-35.

² Pel que fa a l'arquitectura de pedra seca a Itàlia, vegeu TIRALONGO, P.: *Architettura in pietra a secco degli Iblei. Pietra su pietra*, Palermo, Arnaldo Lombardi Editore, 1998. Per a França i altres àmbits de la Mediterrània vegeu *Actes du Ve Congrès International sur la Pierre Sèche. Pierre Sèche: Regards Croisés*. Brignoles. ASER du Centre-Var, 2000.

³ En primer lloc cal citar el treball de ZARAGOZÀ CATALÁN, A. i GARCÍA LISÓN, M.: "Arquitectura rural primitiva en seca", en *Temas d'Etnografia Valenciana, I*. València, Institució Alfons el Magnànim, 1983. p. 121-179. Aquest estudi és el primer treball de classificació fet d'una manera sistemàtica sobre les construccions de pedra seca, que comprèn no únicament els refugis rurals sinó també un bon nombre de tipologies constructives que integren els paisatges. Posteriorment s'han publicat els treballs de MESEGUER FOLCH, V. i FERRERES i NOS, J.: "Les casetes de volta del terme de Sant Jordi del Maestrat", en *Centro de Estudios del Maestrato, Boletín*, 45-46 (1994). p. 113-136, i MESEGUER, V. *Op. cit.* MIQUEL, D. i VIÑAS, R.: "Arquitectura", en MIQUEL, D. (dir): *La Valltorta. Arte rupestre del levante español*. Barcelona, Ediciones Castell, 1982. p. 58-63. MONER, A. i CARRATALÀ, S. M.: "El paisatge de l'arquitectura de pedra seca: els assa-gadors", en *Centro de Estudios del Maestrato, 6, Jornades d'estudis del Maestrat (1998)*. p. 55-72. Dels mateixos autors; "El paisatge de l'arquitectura de pedra seca: ribasos, refugis, cabanyes i aljubs", en *III Jornades Culturals a la Plana de l'Arc*. Les Coves de Vinromà, Associació Cultural Tossal Gros, 1999.

⁴ OBIOL, E.: "Les moles i corredors del Maestrat" a PIQUERAS, J. (dir): *Geografia de les comarques valencianes*, II. València, Foro Ediciones, 1995. p. 141-148. PEÑA MONNE, J. L., LONGARES ALADREN, L. A. i ESPINALT BRILLAS, M.: *Paisajes naturales de la provincia de Teruel. Guía del medio natural*. Saragossa, Instituto de Estudios Turolenses (CSIC) de la Diputación de Terol, 2000. p. 87-95.

de pedra en sec que, de ben segur, ajudaran a aconseguir els objectius plantejats. Així, pensem que la millor manera d'aconseguir que un bé cultural, com ara les construccions de pedra seca que configuren els paisatges rurals, no es faça malbé és fer que la societat el conega i l'estime.

Les fonts utilitzades han estat diverses. En primer lloc hem partit de la bibliografia publicada sobre aquest tema referent a les comarques del nord de Castelló.³ A més, per tal de poder establir comparacions amb la zona estudiada, hem consultat publicacions relacionades amb altres àrees valencianes i de l'Estat espanyol, així com d'altres regions franceses i italianes de l'àmbit mediterrani on també abunda la pedra seca. El treball de camp també ha estat una eina fonamental, gràcies al qual hem pogut conèixer molts aspectes del paisatge i de les construccions que s'analitzen. Però una faceta fonamental d'aquest treball de camp han estat les entrevistes orals realitzades a diverses persones de Vilafranca i Benassal que han treballat la pedra seca com a paredadors. Per això, volem agrair en aquestes línies les aportacions de Miguel Alcón Monfort (Vilafranca, 1937), Herminio Alcón Deusdat (Vilafranca, 1935), José Manuel Marqués Fabregat (Vilafranca, 1918) i José Roig Senmartí (Benassal, 1935), els quals han estat fonamentals per ampliar, aclarir i il·lustrar molts aspectes de les construccions i del paisatge de pedra seca.

Són els mateixos plantejaments que exposàvem al principi els que ens han servit per estructurar el contingut del treball. En primer lloc oferim una visió del medi físic, que presenta unes

condicions no massa favorables. La relació de les persones amb aquest espai on han viscut i la transmissió d'una cultura de la pedra, tal com expliquem en el segon epígraf, s'ha materialitzat en la configuració d'un paisatge amb una personalitat pròpia, els trets del qual oferim en el tercer i quart punt. I darrerament analitzem cada element construït, el conjunt dels quals conforma els paisatges de pedra seca.

EL MEDI FÍSIC

El relleu de les comarques castellonenques té una estructura de terrasses que van elevant-se des de la plana costanera fins al massís de Gúdar. Els municipis d'Anglesola, Vilafranca i Benassal es troben en un àrea de relleu de moles i *páramos* situada en una zona per dalt dels mil metres d'altura. A l'estructura del relleu, bastant senzilla, predominen planures elevades i moles arrodonides, el nivell de les quals es va elevant conforme ens anem endinsant cap al baix Aragó.⁴ Alguns topònims ens parlen de la morfologia del relleu de les partides rurals que identifiquen. Els turons arrodonits marquen els punts més elevats: la lloma del Pinar, a Anglesola (1.587 m), la Moleta (1.643 m), el turó de Palenta (1.680 m), les Serrades (1.207 m), i el Cabeço (1.293 m) a Vilafranca, mentre que a Benassal destaquen el Tossal de la Nevereta (1.100 m), el Pujolet (821 m) i la lloma de Saulonà (911 m). Els *páramos* més extensos apareixen als voltants de la població de Vilafranca. Al nord de la vila trobem el Pla de Baix i la Devesa (1.150 m), al sud el Pla de Masorro (1.150-1.200 m) i a l'oest el Bovalar i el Pinar de Calvo (1.250-1.300 m).

Els sòls són de naturalesa pedregosa, poc abundants en terra, on predominen les roques calcàries, motiu pel qual s'observa una sobrea-bundància d'aquestes que constitueixen la matèria primera principal per a les construccions del paisatge. Aquesta circumstància queda palesa en alguns topònims com ara el Llosar, a Vilafranca, i la llima de Saulonà, a Benassal. A més aquesta escassetesa de sòl apte per al cultiu ha condicionat que en èpoques de creixement demogràfic els homes hagueren de realitzar importants transformacions per guanyar terra per al cultiu, arrabassant terres ermes i fent terrasses dels peudemonts i les vessants de les muntanyes mitjançant la construcció de marges de pedra.

El clima d'aquesta zona, sense perdre el seu caràcter mediterrani, és influït per l'altura i la continentalitat.⁵ La temperatura mitjana anual registrada a Benassal és d'11,2° mentre que les de Vilafranca i l'Anglesola són un poc inferiors. La mitjana màxima anual és de 15,6° i la mínima de 6,4°. Les precipitacions anuals oscil·len entre els 673 mm anuals de Vilafranca i els 576 de l'observatori de Benassal. L'altitud influeix també en la presència de neu. Per això el nombre de nevades anuals varia de les tres a Benassal a les deu de Vilafranca. De la mateixa manera, el nombre de tronades estivals i de pedregades és superior a les àrees més altes.

Aquesta zona se situa en una divisòria d'aigües on trobem les rambles situades al nord que desguassen cap a l'Ebre, i les del sud que ho fan al riu Millars. Pel sud-est, entre Vilafranca i l'Anglesola, discorre el barranc dels Frares, que desemboca al riu Montlleó i

conduïx el seu cabal cap al riu Millars. La rambla de les Truites serveix de divisòria entre Vilafranca i l'Anglesola, i al nord d'aquesta població trobem el riu de la Cuba, que desemboca al riu Cantavella, i va a parar a l'Ebre. Els sòls calcaris afavoreixen en algunes zones la formació de mantells freàtics no massa profunds que brollen a la superfície en forma de fonts. El seu cabal també és aprofitat mitjançant l'excavació de pous per al consum humà de la població dispersa que viu als masos o per regar petites parcel·les d'horta.

La vegetació natural és influïda pel tipus de sòl i per l'altitud. Als voltants del nucli de Benassal trobem carrascars degradats on, juntament amb les carrasques poc desenvolupades, creix el romaní, la coscolla i el ginebre. Segons augmenta l'altitud al terme de Benassal trobem rotgles de carrascars amb un estrat arbustiu format bàsicament per argelagues i coscolla i un estrat herbaci compost per l'espígol, la camamil·la, el timó i l'espart. Ja a Vilafranca trobem formacions de carrascar, de pi negre i de savinar molt degradat, amb alguns exemplars de savina turífera que conviu amb l'espígol, el ginebre i la savina. Als pedregals calcaris de l'Anglesola i de Vilafranca trobem una vegetació molt escassa, que s'adapta a la falta de sòl i a les baixes temperatures i que és composta d'eriçó, fenàs, argilagó i espígol. Algunes de les formacions vegetals existents queden reflectides a la toponímia local, com ara les partides del Pinar del Calvo i el Pinar de Coder, a Vilafranca, i la Llima del Pinar, a l'Anglesola.

⁵ PÉREZ CUEVA, A. J.: *Atlas climàtic de la Comunitat Valenciana (1961-1990)*. València, Generalitat Valenciana, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, 1994.

L'HOME I LA PEDRA

Després d'un cicle d'estancament demogràfic, la població va experimentar un important creixement als segles XVIII i XIX. Així, segons les dades del cens de 1713, a Vilafranca vivien unes 750 persones i a Bensassal unes 990. Aquestes xifres s'incrementen considerablement en el cens de Floridablanca (1787), en el qual a Vilafranca n'hi ha 1.315 i a Benassal es multiplica la xifra i arriba a 1.759 homes i dones, nombre que es torna a duplicar en un segle i arriba, en el cens de l'any 1900, a 2.898 i 2.860 habitants, respectivament. L'augment demogràfic repercuteix notablement en una pressió sobre el medi físic, que ofereix com a resultat unes transformacions paisatgístiques perceptibles que li han atorgat en bona mesura el seu aspecte actual, com ara la formació de terrasses a les vessants de les muntanyes per tal de guanyar-hi superfície cultivable, la qual cosa repercuteix en la materialització de nombrosos exemples de construccions de pedra en sec.⁶

D'aquesta circumstància ja es va fer ressó Cavanilles, a la fi del segle XVIII, quan al seu pas per Vilafranca diu: *"Quieren no pocas veces los labradores romper eriales para aumentar la masa de frutos, y se oponen los ganaderos pretextando que son tierras inútiles para la agricultura, o haciendo ver que es práctica antigua el conservarlas sin cultivo. Bien saben que la falta de brazos, y el corto número de vecinos que había al principio del siglo, fueron la verdadera causa de abandonar la agricultura, y que hoy día son muy diferentes las circunstancias por el aumento que se nota en nuestra especie"*.⁷

Per tant, l'íntima relació entre medi i creixement demogràfic existent en la societat preindustrial explica la configuració dels actuals paisatges. La necessitat de guanyar terres de cultiu en períodes d'expansió demogràfica ha deixat com a testimoni els nombrosos camps construïts amb tots els seus elements, en els quals s'ha recorregut a un material sobreabundant per tot arreu, proporcionat pel mateix medi físic, com ara la pedra calcària. Aquesta s'utilitza en sec, és a dir, sense cap morter o material d'unió entre les diferents peces, motiu pel qual les pedres, de morfologia irregular, van encaixant-se unes amb les altres, pedra sobre pedra, i s'uneixen pel seu propi pes.

Fins fa unes dècades tots els veïns sabien treballar la pedra en sec i n'estaven familiaritzats amb l'ús, ja que el coneixement d'aquesta tècnica era fonamental per al manteniment i construcció de qualsevol dels elements que configuren el paisatge. Però dels treballs més importants, com ara fer un marge, una paret d'assagador o una caseta, s'encarregaven els paredadors, que eren persones de la mateixa comunitat local que tenien una especial habilitat per treballar amb la pedra. La seua formació la rebien al si de la família i aprenien l'ofici de petits ajudant els pares. Normalment treballaven sols o en colles de dos o tres homes, segons la importància de la tasca, encara que sempre comptaven amb l'ajuda del comitent de l'obra i dels membres de la seua família, que eren els qui feien de manobres i els servien les pedres per anar col·locant-les. Per les baixes temperatures de l'hivern, únicament se solia treballar amb la pedra des de l'abril fins

⁶ Aquesta circumstància la constaten també GARCÍA LISÓN, M. i ZARAGOZÁ CATALÁN, A: *Op. cit.* p. 122, i MESEGUER FOLCH, V. i FERRERES NOS, J.: *Op. cit.* p. 118. Aquesta relació entre creixement demogràfic i roturacions, amb les consegüents construccions de pedra seca, també l'observen alguns autors que han fet estudis sobre algunes regions franceses, com ara LASSURE, C.: "Une architecture populaire et anonyme: l'architecture rurale en pierre sèche de la France", en *Maisons Paysannes de France*, 50 (1978), p. 12-16.

⁷ CAVANILLES, A. J.: *Observaciones sobre la Historia natural, Geografía, Agricultura, Población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid, Imprenta Real, 1795-97. Vol. I. p. 79.

a l'octubre. Per això, els paredadors no vivien exclusivament d'aquest treball, sinó que l'alternaven amb altres dedicacions com ara el camp o, fins i tot, com a obrers de la construcció.

Per tot això, podem afirmar que la relació de l'home amb els recursos que ofereix el seu espai físic dóna com a resultat l'arrelament en aquestes comunitats locals d'una autèntica cultura de la pedra, que es materialitza en tots els elements construïts que configuren qualsevol racó del paisatge.

EL PAISATGE RURAL

A les comarques del nord de Castelló, ateses les difícils condicions geològiques i climàtiques per conrear la terra, el predomini de la ramaderia sobre l'agricultura ha estat una constant històrica.⁸ Per això, la superfície destinada a cultiu ha estat molt escassa en relació amb l'extensió dels termes municipals, on hi havia àmplies superfícies ermes que en molts casos s'aprofitaven com a pastures, fet que ha quedat reflectit en la toponímia local amb partides com ara el Bovalar o la Devesa, a Vilafranca, i el Bovalar i les Serrades,⁹ a Benassal. Conseqüència d'aquesta explotació pecuària del territori, tot el paisatge és solcat d'assagadors, delimitats amb parets de pedra per evitar que els ramats entren en els camps cultivats i en les pastures alienes. Tot això ha conformat un paisatge de camps tancats o *enclosure* on el poblament es caracteritza per la dicotomia existent entre l'hàbitat concentrat que viu a les viles i la dispersió dels masos.

ELS CAMINS RURALS

Les vies rurals, rústiques o pecuàries, serveixen per facilitar el trànsit de les persones o del ramat, respectivament, tot interrelacionant diferents espais d'un àmbit geogràfic.

En primer lloc hi ha uns camins principals que serveixen per comunicar unes viles amb les altres: els camins de Vilafranca a Benassal, de Vilafranca a Castellfort, o el camí del Portell, el traçat d'alguns dels quals coincideix bàsicament amb les actuals carreteres. A més, trobem altres vies que presenten una estructura radial que comuniquen els nuclis habitats amb diferents partides del terme, de les quals parteixen nombrosos entradors que donen pas als masos i a les artigues.

Però, el major pes que històricament ha tingut en aquestes terres la cria del bestiar sobre l'agricultura, pot explicar el fet que molts dels camins rurals s'utilitzaren preferentment per al pas del ramat. Ací, tot i existir diferents categories de vies ramaderes,¹⁰ totes reben el nom d'assagadors. Cal destacar el camí ramader que, passant per l'Anglesola i Vilafranca, servia per a la transhumància entre les pastures d'hivern localitzades prop de la costa, al prat de Cabanes-Torreblanca i al Pla de l'Arc, i les pastures d'estiu de la Serra de Gúdar, ja al baix Aragó.¹¹ A més d'aquest assagador, tot el territori apareix solcat per multitud de senderes, rodejades per parets de pedra que servien per al trànsit del ramat entre les diferents pastures a escala local o comarcal.

EL PARCEL·LARI

La parcel·la és una porció de terreny definida per uns límits de propietat. En la seua

⁸ Sobre aquest aspecte, vegeu GUINOT, E.: *Feudalismo en expansión en el norte valenciano. Antecedentes y desarrollo del Señorío de la Orden de Montesa, siglos XIII y XIV*. Castelló, Diputació de Castelló, 1986.

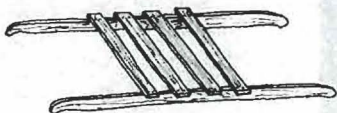
⁹ Amb aquest terme designen els habitants de la zona les terres destinades a pastures.

¹⁰ A l'Estat espanyol hi ha tres tipus de vies pecuàries: camins ramaders (cañada) assagadors (veredas) i senderes (cordeles), segons l'amplària i el recorregut. Aquesta circumstància ja es fa constar a JUNTA CONSULTIVA AGRONÓMICA: *La ganadería en España*. Madrid, Penant e Hijos, 1892, p. 264, on en tractar de la província de Castelló afirma: *Las vías pecuarias que en la provincia existen reciben la denominación de azagadores, veredas o pasos de ganado. Aunque se da el primero de estos nombres a la servidumbre pecuaria que pone en comunicación para los rebaños varios puntos o fincas dentro de un termino jurisdiccional, se da este nombre en la provincia a los caminos o veredas que van de un término a otro, atraviesan varios términos, y aun a aquellos que se internan en las provincias limítrofes.*

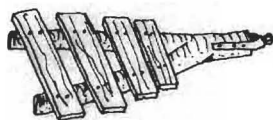
LES EINES DELS PAREDADORS

Cove: Recipient gran, de poca fondària, més ample de dalt que de baix, i fet de vímets, que s'utilitza per transportar cascals o terra.

Civera: Instrument de transport format per dues barres de fusta paral·leles que serveixen d'agafall i que s'uneixen a unes altres que es claven de manera perpendicular i un poc separades entre elles, que serveix per carregar pedres mitjanes o per transportar coves de terra o de cascals.

Ròssea: Ormeig de fusta, compost de dues branques, normalment de carrasca, disposades formant angle i unides per travessers de fusta, que s'utilitza com a vehicle per transportar pedres grosses sobre una superfície plana tirant-lo amb un animal. De vegades, en el punt de la fusta que frega el terra, s'hi claven unes planxes de metall per evitar-ne el desgast.

Aixada de collir pedra: Aixada de fulla estreta i llarga, que té en un extrem un tall i en l'altre un ull que s'uneix a un mànec de fusta. S'utilitza en les tasques d'arrabassament.

Martell: Eina formada per una peça de metall amb un cap pla i un altre de punta que, posada formant creu al cap d'un mànec que la travessa per un ull central, s'empra per trencar i fer forats en la pedra.

Mall: Martell gros, de mànec llarg, que s'empra per colpejar els tascons per trencar rotgles de pedra i per partir pedres grans.

Perpal: Barra sòlida i llarga de ferro amb un extrem acabat en tall per fer palanca i extraure pedres grosses.

Perpalina: Perpal curt, que s'empra per estrènyer les pedres del coronament dels murs de pedra.

Tascó: Objecte de ferro, de secció triangular, que es clava a les juntes dels rotgles de pedra per trencar-los amb l'ajut d'un martell o mall.

Corda: Corda prima, feta amb fils de cànem, que empren els paredadors per senyalar línies rectes posant-la ben estirada.

1. Aixada de collir pedra.
2. Perpal; 3. Mall; 4. Tascons.
5. Corda; 6. Martell; 7. Perpalina.

Parcel·lari adaptat a les corbes de nivell (Benassal).

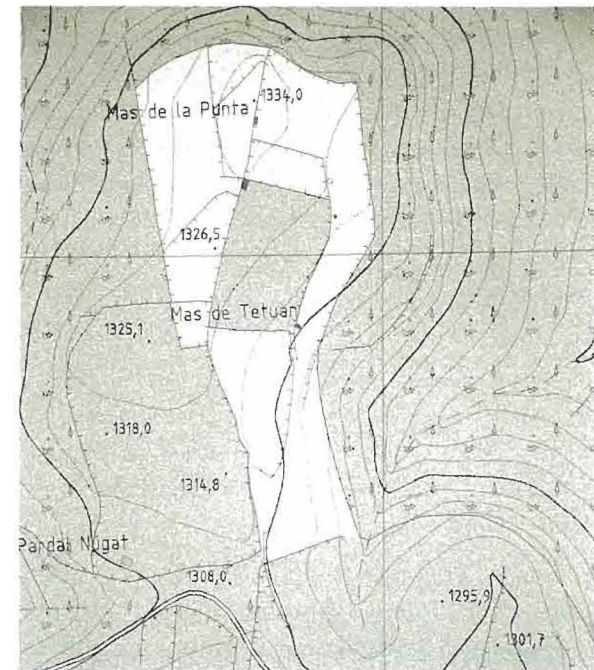

Tàlveg amb parcel·les en forma de mitja lluna (Benassal).

configuració influeix notablement la morfologia del relleu que en condiona les formes i la grandària. Per això, a les planures existeix una major llibertat per plantejar-ne el traçat, on predominen les parcel·les ortogonals, mentre que als llocs en desnivell són més irregulars ja que han d'adaptar-se a les corbes de nivell. A. Pérez Cueva afirma que la presència d'un tipus de terreny facilita o dificulta el cultiu, però no el determina.¹² Les zones menys favorables són les que s'arrabassen en els cicles d'expansió econòmica i les que primer s'abandonen en èpoques de recessió.

En els tàlvegs amb escorrentia les parcel·les es construeixen graonades i adopten una morfologia de mitja lluna que respon al tipus de mur de contenció que es construeix perquè tinga major resistència a les aigües.

Als peudemonts els bancals adopten una morfologia més o menys ortogonal. En les vessants de les muntanyes les parcel·les solen

Terres de cultiu rodejades per superfícies forestals (Vilafranca). Mapa: Institut Cartogràfic Valencià.

¹¹ PIQUERAS, J. I SANCHIS, C.: *L'organització històrica del territori valencià*. València. Generalitat Valenciana. Conselleria d'Urbanisme, Obres Públiques i Transports, 1992. P. 115-122.

¹² PÉREZ CUEVA, A.: *Geomorfologia del sector ibérico valenciano*. València, Universitat de València. Tesi doctoral inèdita.

formar bancals escalonats d'una morfologia zigzaguejant paral·lela a les corbes de nivell, el desnivell de les quals se salva amb una paret de contenció de pedra. Allí on el pendent és més acusat, les parcel·les es fan més estretes i els murs han de fer-se més alts.¹³

Als *páramos* predominen parcel·les de morfologia ortogonal i es delimiten amb parets de pedra seca, i formen el característic paisatge de camps tancats que trobem al pla de Vilafranca.

També trobem grups de diverses parcel·les rodejades per superfícies forestals. Aquestes se situen lluny de zones de cultiu obert i formen una mena de taques aïllades, i la seua ubicació obeeix al fet que el terreny presenta unes condicions molt favorables per ser arrabassades: proximitat als camins, bona qualitat del sòl, menors desnivells, etc. És allí on es localitzen molts masos on viuen les famílies que treballen les terres de forma permanent.

La climatologia de la zona condiona que els cultius arboris hi hagen estat pràcticament absents. Per això, les collites predominants han estat els cereals, destinats al consum humà i com a farratge per als animals, les creïlles, les lleguminoses i altres plantes conreades a les reduïdes parcel·les d'horta destinades fonamentalment al consum familiar.

Moltes de les superfícies ermes s'han destinat a l'aprofitament forestal de la fusta o com a pastures o serrades, on el bestiar s'alimenta de la vegetació que hi creix de manera espontània. Aquestes últimes es troben tancades amb murs de pedra.

EL POBLAMENT

L'àrea estudiada es caracteritza per la dicotomia existent entre la població concentrada, que viu a les viles, i l'hàbitat dispers dels masos, sense que aquests s'hagen desenvolupat en aldees com ocorre a altres comarques. Relacionats amb les àmplies extensions dels termes i amb la fragmentació del territori per unitats de relleu que dificulten les comunicacions, trobem un nombre important de masos. El mas és un habitatge permanent format per un conjunt d'edificis on destaquen la vivenda, el forn, el pallas, l'era i, en alguns casos, un reduït corral per tancar-hi el ramat.¹⁴ M. A. Chiarri diu que el mas "*es la unidad de poblamiento disperso y la vivienda del hombre que trabaja la tierra de forma integral, con fines básicamente de autoabastecimiento: es agricultor, pastor y leñador. A diferencia de la vivienda que pertenece al hombre de la vila, que, si bien a menudo, trabaja él, o en el campo, lo hace de forma parcial o temporal y comercializa sus rendimientos*".¹⁵ En el nomenclàtor de 1863 trobem una detallada relació dels masos existents. A Benassal se'n van censar 97, a Vilafranca 55 i a l'Anglesola 17, on reben el nom de *masico* o *masia*.¹⁶ A més, aquesta font ens indica la presència de nombroses parideres de ramat i cabanes deshabitades que sense cap dubte fan referència a les casetes de pedra que, a diferència d'altres zones, com ara Tomelloso (Castella la Manxa), on s'habitaven temporalment, ací serveixen únicament de refugi.¹⁷

¹³ Aquest aterrament de les vessants de les muntanyes constitueix una de les imatges més característiques del paisatge mediterrani. Vegeu REPARAZ, A. DE: "La culture en terrasses, expression de la petite paysannerie méditerranéenne traditionnelle" a *Méditerranée. Revue géographique des pays méditerranéens*, 71 (1990) p. 23-29; i NICOD, J.: "Murettes et terrasses de culture dans les régions karstiques méditerranéennes" a *Op. cit.* p. 43-50.

¹⁴ Per obtenir més informació sobre els masos de les comarques de Castelló vegeu ORTELLS CHABRERA, V. M.: "El mas, la casa rural tradicional de la Serra d'En Galceran" a *Millars. Geografia-Historia. Revista del Colegio Universitario de Castellón de la Plana*, 7 (1981). P. 65-86, i CHIARRI HURTADO, M. A.: "El mas de Els Ports de Morella i la Tinença de Benifassà. Descripción y análisis tipológico", en *Estudios Castellonencs*, 7 (1997). P. 539-564.

¹⁵ CHIARRI HURTADO, M. A.: *Op. cit.* P. 543.

¹⁶ COMISIÓN DE ESTADÍSTICA GENERAL DEL REINO: Nomenclátor de los pueblos de España. Madrid, Comisión de Estadística General del Reino, 1857.

¹⁷ PEDRERO TORRES, J.: *Inventario de los bombos del término municipal de Tomelloso*. Tomelloso, Ediciones Soubriet, 1999. p. 10.

¹⁸ GREGORI, J. J.: "Benafigos: un estudio de l'utilatge agrícola preindustrial", en *La memòria d'abans*, 4 (1990). València, SIE-Diputació de València. p. 16. Dóna una descripció de les tasques d'arrabassament i de l'utilatge que s'hi emprà.

ELS CAMPS CONSTRUÏTS

El sòl calcari d'aquestes terres, caracteritzat per la poca disponibilitat de terra i la sobrea-bundància de pedra, ha obligat els homes a treballar intensament per tal de poder obtenir les superfícies necessàries per cultivar i així poder extraure de la terra els recursos per a la seua subsistència. Per tant, tal com constata mossèn Cavanilles, en cicles d'expansió demogràfica han hagut de transformar-se terres ermes en camps de conreu en una època on existia una relació estreta entre població i superfície cultivada.¹⁸ Per això parlem de camps construïts, perquè guanyar la terra era una delicada i costosa labor. Aquests treballs d'arrabassament es feien de la mateixa manera tant a les vessants de les muntanyes com a les zones planes. L'única operació diferent consistia en el fet que a les vessants calia anivellar el terreny mitjançant la construcció de marges i l'excavació dels talussos inclinats.

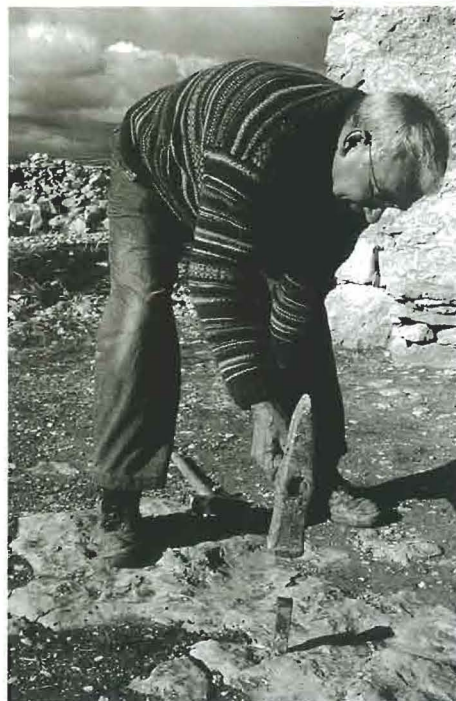
La primera operació consistia a cavar la coberta del sòl amb l'aixada de collir pedra. Una vegada solta s'anava triant el cascall de la terra i s'amuntegaven en llocs separats i es carregaven amb els coves.

En el procés d'excavació i d'anivellament podien aparèixer vetes o rotgles de pedra que es trencaven clavant en les juntes els tascons, primer amb el martell, i una vegada estaven ben fixats es colpejaven amb el mall per obrir-la. Si la pedra era molt gran s'emprava el perpal per fer palanca amb les mans o amb els peus i poder alçar-la. Ja solta, si no era molt gran, es podia agafar entre un o dos homes i es col·locava

damunt la ròssega o la civera per transportar-la. Si les pedres eren molt grans i no es podien alçar amb els braços, se'n movien aplanant la superfície i col·locant davall uns troncs rodons que es feien girar fent palanca sobre la pedra amb l'ajuda d'un altre tronc. En aquestes operacions d'arrabassament intervenien fonamentalment els propietaris de la parcel·la.

Si el terreny estava en desnivell, tota la pedra que se n'extreia s'aprofitava per construir el marge on es contenia la terra. Ací els paredadors aprofitaven les pedres més grosses per fer la paret, i el cascall servia per reblir el desnivell. A més, si es volia fer alguna construcció, com ara una paret d'assagador o una caseta, es deixaven a banda les pedres que podien servir per a determinades parts, com ara les lloses que havien de servir per a la volta o per als coronaments dels murs; les lloses més grans i llargues, per fer la gorroneja; o les pedres grans, per a les llindes de les casetes i les cantoneres. Conformement anava nivellant-se el terreny s'escampava primer terra mala i, damunt, la bona. Si s'havia de desplaçar la terra d'un lloc a un altre, es carregava als coves que es transportaven amb la civera.

Les parcel·les localitzades en terreny pla que tenien poca terra es dividien per la meitat o en tres parts i s'aprofitava la terra d'una o dos de les franges per tirar-la damunt de l'altra, i així es feia més gros l'estrat de terra. A més, si el camp tenia poca terra bona, primer es formava un llit de terra de pitjor qualitat damunt la pedra i després es tirava la terra bona per tal que el sòl poguera mantenir més temps la humitat. La pedra extreta s'aprofitava per fer

Clavant un tascó amb el martell per trencar un rotgla de pedra.

Tragient terra amb l'aixada de collir pedra.

Herminio Alcón traient la pedra amb el perpal.

Clavant un tascó amb el mall per trencar la pedra.

les parets d'assagador que tancaven l'artiga. A més, si en sobrava molta, es dipositava de manera ordenada sobre la paret fent un passador. En altres casos es feien pedregals, bé a les vores de la parcel·la bé a l'interior, si sobrava molta pedra, i es dividia en franges paral·leles.

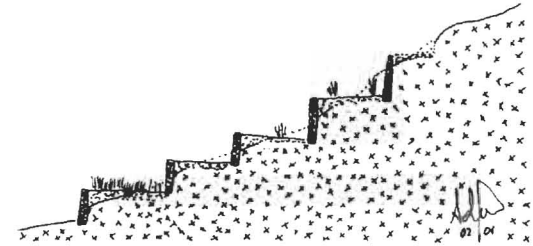
Però el treball no acabava amb la construcció del camp i la seua posada en cultiu, ja que les parets d'assagador, i sobretot els marges, es podien solsir per causa de les fortes pluges i baixades d'aigua en parcel·les situades en les vessants de les muntanyes, o per defectes en la construcció. A finals del segle XVIII Cavanilles constatà aquesta circumstància, quan al seu pas per Ares del Mestre afirma que els seus veïns "...consumen muchos jornales en construir i reparar los ribazos o murallones de sus campos, sin cuya diligencia los perderían en la primera tempestad".¹⁹ Quan la solside no era massa gran s'encarregava de reparar-la o tornar-la el mateix propietari, mentre que si l'abast era considerable es buscava el treball d'un paredador.

LES CONSTRUCCIONS DE PEDRA SECA

L'articulació del paisatge que acabem d'anàlitzar crea unes necessitats d'infraestructures a les quals responen les diverses construccions de pedra seca que trobem en la zona.

PARETS D'ASSAGADOR

Els assagadors, vies per on transita el ramat, es delimiten amb parets que tanquen

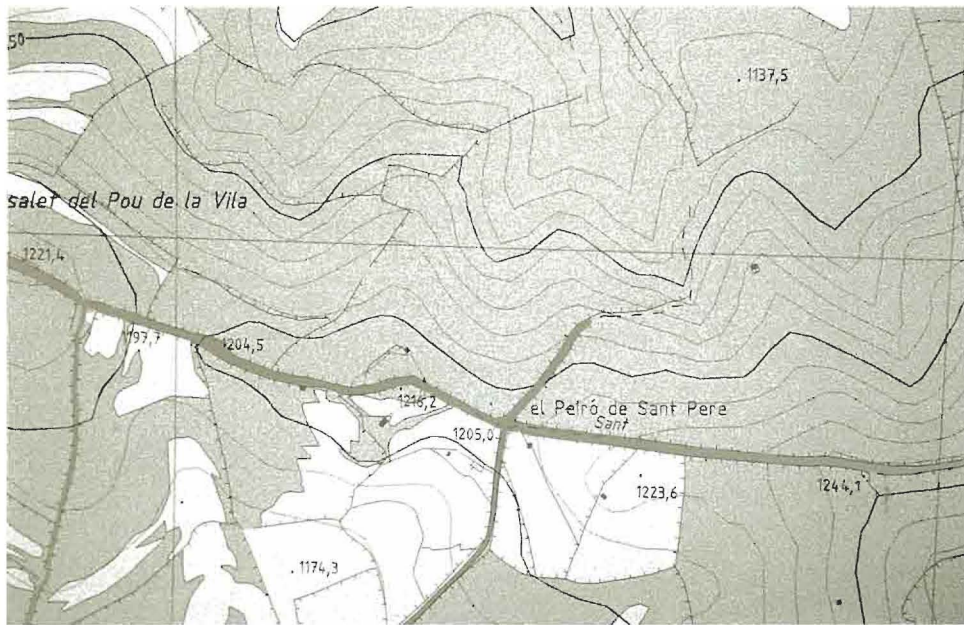

Secció d'una vessant aterassada.

Escampant la terra bona sobre un llit de terra mala.

Camp doblat a la partida del Pla de Baix (Vilafranca). S'hi ha aprofitat per al cultiu únicament un terç de la superfície.

¹⁹ CAVANILLES, A. J.: *Op. cit.* Vol. I. p. 78.

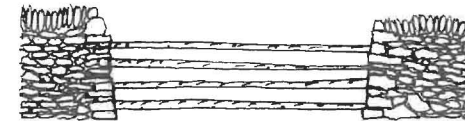
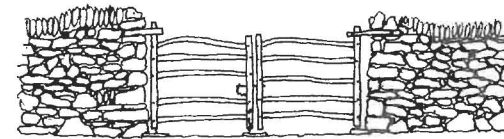
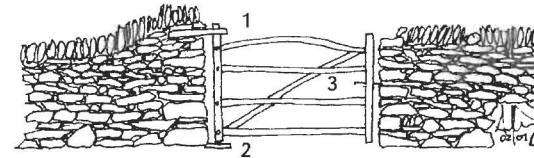
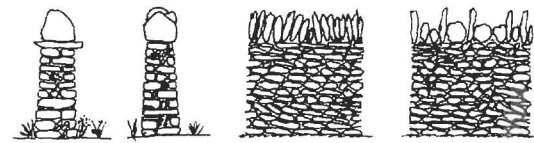

Assagadors al terme de Vilafranca. Mapa: Institut Cartogràfic Valencià.

les pastures o les artigues, amb la qual cosa s'evita l'entrada dels ramats. Per tant, els camins, rodejats a una banda i a l'altra de parets, constitueixen una de les imatges més característiques del paisatge de pedra seca. Se'n construeixen sobre un fonament no massa fondo. El gruix, d'uns cinquanta centímetres en la base, va disminuint progressivament a raó d'un 10 % per terme mitjà conformement es va guanyant en alçada fins arribar més o menys al metre. A partir d'ací es coronen amb una alerà de pedres o lloses col·locades a rastrell, que dona major resistència al mur per

evitar-ne l'esllavissament progressiu produït pel pas d'animals que intenten saltar la tanca.

Per construir la paret s'anaven col·locant filades de pedra en sec, que es guiaven amb l'ajuda de la corda que se subjectava amb una pedra a cada extrem o es lligava als tascons per mantenir-la tensa. Les pedres més grosses es col·locaven a les cares externes, i si en sobreeixia alguna punta, es trencava amb el martell. La superfície interior es reblia amb pedres de menor grandària i cascall. De tant en tant, solien col·locar algunes pedres, que s'anomenen travesseres, perquè les dues cares es trava-

Seccions i alçats de parets d'assagador.

Portera d'una fulla amb les seues parts:

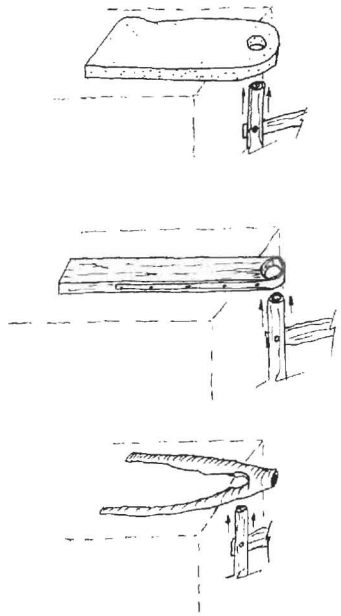
1. gorroneira
2. gorró
3. forrellat

Portera de dues fulles.

Portera de troncs.

Estrenyent amb la perpalina les lloses del coronament d'una paret d'assagador.

Tipus de gorroneres.

ren bé, des de les quals s'abastava tota l'amplària. També en alguns casos s'alternaven files de pedra col·locades en pla i altres arrastrellades. Una vegada finalitzat el mur, es feia l'alerà amb pedres o lloses col·locades a rastrell. De tant en tant, conformement s'hi anaven col·locant, el paredador anava estrenyent-les amb la perpalina i entre elles es col·locava una llosa estreta en forma de cunya per mantenir-les més estretes i així reforçar-ne la resistència.

Fonamentalment, hi ha dos tipus d'alerades: la ja descrita i més abundant, construïda amb lloses un poc més amples que el gruix de la paret, que es disposen a rastrell, i una altra, menys difosa, que consisteix a coronar el mur amb lloses col·locades en pla que sobreixen un poc sobre el gruix i damunt la qual es col·loquen altres lloses a rastrell. Aquesta última s'emprava sobretot en les serrades per impedir l'entrada o l'eixida dels animals per dalt del mur.

Les parets d'assagador presenten algunes obertures. Sempre hi ha la portera que serveix d'accés a l'interior del tancat, i a més poden fer-s'hi altres obertures, com ara gateres o gateretes.

Porteres

S'anomenen així les obertures practicades al mur per accedir a l'interior d'un clos. Per impedir-hi l'entrada es tancaven amb una o dues ventalles de fusta, segons l'amplària de l'obertura. Normalment, les d'una fulla eren per entrar persones o animals, mentre que les de dues fulles permetien l'accés amb carro.

Les porteres són portes fetes amb barres paral·leles separades entre elles i unides normalment amb espigons de fusta de manera

perpendicular als dos batedors. Per donar-li major consistència des del gorró fins a l'angle oposat s'uneix amb claus un travesser que agafa totes les peces de la porta.

Cada fulla gira sobre dues pedres, la gorronera, que és la superior i està foradada per passar-hi el batedor, i el gorró, que és l'inferior i per on s'introdueix dins la pedra un piu de ferro. Per mantenir tancades les fulles es passa el forrellat, que pot ser de fusta en els models més antics o, posteriorment, de ferro. Aquestes porteres normalment les feia un fuster, encara que en alguns casos eren els mateixos amos qui se les construïen. La fusta més emprada a Vilafranca era el ginebre, ja que ofereix una bona resistència a la intempèrie.

Un altre model de gorronera és la formada per una branca de ginebre o de savina tallada en forma de V que se subjecta en sec mitjançant unes pedres que es col·loquen damunt.

Hi ha també altres gorroneres que representen una evolució posterior del primitiu model de pedra. La primera d'elles és formada per una post de fusta d'uns setanta centímetres de llarg. L'extrem on s'introdueix el batedor de la portera és tallat en forma còncaua, on es clava un ferro que completa el cercle perquè pugui girar la porta. Aquest se subjecta en sec amb el pes de pedres grans que es col·loquen damunt.

Més recents són les gorroneres de ferro, que són formades per una argolla circular de ferro que presenta una garra que s'uneix al mur amb morter de ciment.

L'última fase evolutiva de les porteres es dona les darreres dècades, quan es generalitzen els

tractors, motiu pel qual els accessos han de ser més amples. Es tanquen d'una manera senzilla amb troncs de pi disposats de manera paral·lela sobre unes obertures deixades a les cantoneres. Aquestes són prou fondes i permeten posar-hi o llevar-ne els troncs i moure'ls cap a un costat perquè isquen de l'altre.

Gateres i gateretes

Algunes parets d'assagador que tanquen les serrades disposen d'una o diverses obertures, normalment de forma rectangular allindades per una llosa d'uns cinquanta centímetres d'alçada, que reben el nom de gateres. Servien perquè els caps de ramat pogueren entrar d'un en un i, així, el pastor els podia comptar. No presenten cap tipus de tancament.

La gatereta ofereix les mateixes característiques constructives, però és de dimensions més reduïdes: uns 20 x 20 centímetres. Aquestes obertures es deixaven en la base del mur per caçar llebres o conills,²⁰ ja que en un sistema de camps tancats s'obligava les llebres a passar-hi i s'hi col·locava un cep.

PASSADORS I PEDREGALS

La sobreabundància de pedra, sobretot en les parcel·les situades en terreny pla, obligava a realitzar algunes construccions, com ara passadors o pedregals, que tenien la finalitat de servir de dipòsit per a la pedra sobrera.

Els passadors són construccions no massa altes i d'amplària variable, segons la quantitat de pedra que sobrava, que es feien als voltants de la parcel·la, al costat de la paret de l'assagador, i servien com una mena de vorera per poder passar per damunt quan el terreny era

mullat. Com és habitual, les pedres més grosses s'empraven per fer la paret exterior, mentre que l'interior es reblia amb cascall.

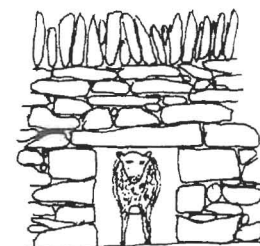
Els pedregals són franges de pedra d'amplària i d'alçada variable, disposades d'una manera més o menys ordenada segons la quantitat de pedra i la disponibilitat de sòl, que no tenien una altra funció més que servir de dipòsit per a la pedra que s'havia extret en el procés d'arrabassament i que no s'havia pogut emprar en cap altra construcció. Com resulta freqüent, les pedres més grosses s'ordenaven en les cares exteriors, mentre que l'interior es reblia amb cascall i pedra més menuda. Es disposaven dins d'una parcel·la en forma de bandes paral·leles. A més, aquests pedregals servien per abastir material en cas d'haver de realitzar posteriorment un altra construcció com ara un mur o una caseta.

MARGES

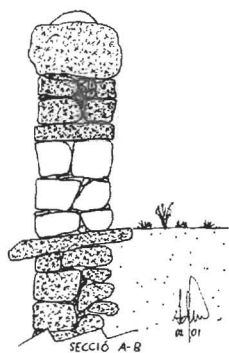
Els marges són parets construïdes per contenir-hi la terra dels camps en desnivell. Se'n construeixen en forma de talús, més amples de la base que en la part superior, amb un desnivell estimat d'un 15%. S'assenten sobre un fonament no massa fondo, atesa la naturalesa pedregosa del sòl. En la seua construcció els paredadors empen les pedres més grosses en la cara exterior, mentre que a la cara interior es van travant les pedres més menudes i les juntes es rebleixen amb cascall. Normalment la paret s'acaba al nivell del sòl del bancal superior, tot i que se sol deixar poc més d'un pam més elevada i s'amunega la terra sobre la paret per evitar que l'aigua pugui vessar sobre el mur i enderrocar-lo. De vegades, si es disposava de bones

Portera de troncs. (Vilafranca).

Gatera i gatereta.

Alçat d'un desguàs.
Desguàs (l'Anglesola).

lloses, es podia fer un passador per damunt i es col·locaven en pla per abastar tota la superfície del mur.

També de vegades, quan el desnivell no era molt gran, podia alçar-se un poc més el mur per tal d'aprofitar la pedra que sobrava i servia alhora el marge de paret o tanca de la parcel·la. En aquests casos es deixaven alguns desaiqües en els punts més fondos perquè la parcel·la poguera evacuar les escorrenties. També associats als marges hi ha altres elements com ara canons, pujadors i escaletes i barraquetes de paret.

Desaiqües

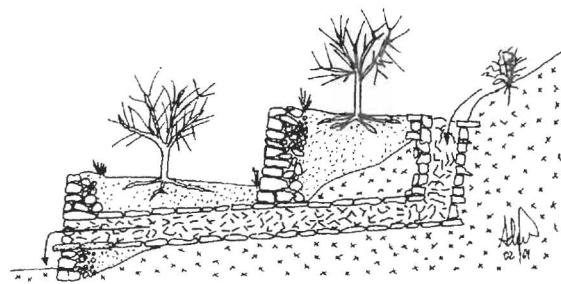
Els desaiqües són obertures que es deixen a nivell del sòl de la parcel·la superior en un marge sobreelevat perquè pugui servir de desguàs. Aquests s'allinden amb una llosa i normalment en la part inferior es col·loca un altra llosa que sobreix del llenç de la paret i que fa d'aiguavés.

Canons

Són conduccions subterrànies fetes amb parets de pedra en sec sobre una superfície de pedres arreglades i cobertes amb lloses per on s'evacua l'aigua de la parcel·la superior cap a la inferior i per tant van a desembocar en la part baixa d'un marge. Aquests són prou freqüents al terme de Benassal.

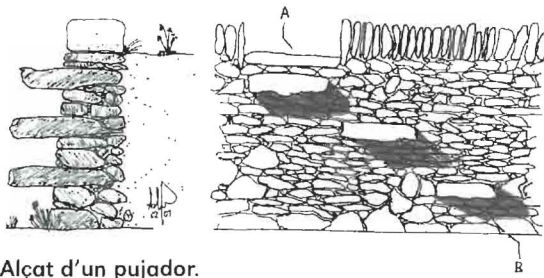
Pujadors i escaletes.

Associats als marges trobem els pujadors i les escaletes. Els primers són molt senzills i són formats per una sèrie de pedres allargassades que es van col·locant de forma sobreixent

Secció d'un canó al terme de Benassal.
Passador a la partida del Pla de Baix (Vilafranca).
Pedregal a la partida del Bovalar (Vilafranca).

²⁰ MADDOZ, P.: *Op. cit.* constata cap a mitjans del segle XIX a Vilafranca i Benassal l'activitat cinegètica referent a llebres i conills.

Alçat d'un pujador.

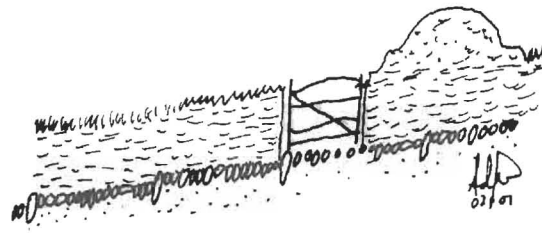
conformement es va alçant el mur, separades en sentit horitzontal unes de les altres segons es va guanyant en alçada. Serveixen per poder accedir a peu d'una parcel·la a un altra. Amb aquesta finalitat es construeixen també les escaletes, que són autèntiques escales de pedra que s'alcen sobre la paret del marge.

Barraquetes de paret

Les barraquetes o casetes de paret, com el seu nom indica, són espais de superfície reduïda ja que normalment hi caben una o dues persones i serveixen de refugi temporal o d'abric en circumstàncies climatològiques adverses. Estan integrades en les parets dels marges alts i, per tant, es presenten en terrenys de bastant desnivell. Se'n construeixen al mateix temps que el marge on estan integrades. Es fan amb les mateixes tècniques constructives que per a les casetes, pel que fa a la forma de cobriment, i també és freqüent trobar-hi algun armariet de paret. De la mateixa manera, l'obertura s'orienta de sud a est.

CAMINS EMPEDRATS

Com que estem parlant d'un terreny on abunda la pedra, normalment els camins es

Secció d'un camí empedrat.

deixen sense pavimentar o en terra batuda. Tot i això trobem alguns exemples de camins empedrats amb lloses que es localitzen als peudemonts i a les escorrenties que recullen l'aigua d'alguns turons per evitar que les pluges els facen malbé. El sistema constructiu és bastant senzill i consisteix a anar col·locant pedres o lloses a rastrell en filades paral·leles i de manera perpendicular a la direcció de la vessant. Cada certa distància es disposa una filada de lloses més grosses per reforçar el paviment.

Entradors

Quan la parcel·la de cultiu és elevada respecte del lloc d'accés s'hi construeix un entrador. Es tracta d'una pujada en forma de rampa formada per dues parets de pedra seca l'interior de les quals es rebleix amb terra i pedres. Si es troba en una zona d'escorrentia, per evitar que l'aigua s'enduga la terra es col·loquen filetes de lloses arrastrellades. Si el desnivell és important, sovint la rampa discorre paral·lela al marge de la parcel·la superior per tal de guanyar terreny.

També hi ha alguns casos en què l'entrador es fa sobre la superfície de la parcel·la superior,

Camí empedrat a la partida de La Parreta (Vilafranca).

Caseta de paret (l'Anglesola).

motiu pel qual es tanquen les parets del marge i giren 90° per contenir la terra.

De vegades els entradors s'han de construir sobre les escorrenties d'un camí, motiu pel qual hi deixen un ull que es tanca amb lloses planes, si és estret, o amb aproximació de filades de pedra, si té més amplària, per facilitar-hi el pas de l'aigua en època de pluges.

LES CASETES

Amb aquest nom es denominen dins l'àrea estudiada les construccions cobertes amb falsa volta que serveixen de refugi temporal. A més d'aquestes comarques on constitueixen un element definitori del paisatge, se'n troben bastant difoses per tot el medi rural valencià i d'alguns territoris de la Mediterrània amb més o menys intensitat i amb diferents noms.²¹

Les casetes es construïen amb la finalitat de servir de refugi o cobert temporal en cas de pluja, tronada estival, pedregada, etc, per resguardar-se del vent fred de l'hivern o per protegir-se del sol i la calor de l'estiu en una zona en la qual als camps cultivats no solen haver-hi arbres que es puguen aprofitar per donar ombra. Són propietat privada de l'amo del terreny on es construeixen, però en cas de necessitat podien ser utilitzades per qualsevol veí per resguardar-s'hi. Són, per tant, refugis per a homes i animals, sense que s'observe cap separació material o imaginària entre un espai d'ocupació de les persones i un altre per a l'estada de les bèsties, la qual cosa ens indica que es tracta d'una tipologia molt primitiva.²² També podem veure algunes casetes a les quals normalment s'associa un perímetre

²¹ Les casetes de pedra seca reben diferents denominacions segons les regions on es localitzen: A les comarques valencianes es denomina casetes, barraques o catxerulos. A la zona de Tomelloso s'anomenen bombos. A l'àrea francesa reben el nom de cabanes, cabanas, cabanons, cadoles, chibotes, caravelles, orris, cazelles o chasselles.

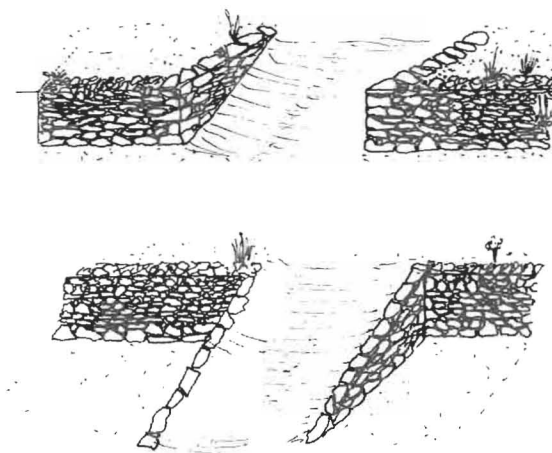
²² En la majoria de les parcel·les es construeix una única caseta. Trobem pocs casos de dues casetes juntes de les quals una era ocupada per les persones i l'altra es destinava a l'estada dels animals. En aquest darrer cas observem una separació material entre un espai d'ocupació humana i un altre per als animals, la qual cosa ens indica una certa evolució tipològica.

Alçat d'un entrador.

Alçat d'un entrador.

Entradors.

tancat de paret de pedra i que estaven destinades per resguardar-hi els ramats. Es localitzen en un racó de la parcel·la i sempre que és possible s'adossen a un marge, a una paret o a un desnivell en el terreny.

Abans de començar el procés de construcció els propietaris ja s'havien proveït de la pedra necessària, que obtenien directament del procés d'arrabassament de la parcel·la o d'un pedregal on s'havia dipositat. El material s'amuntegava al voltant d'on havia de construir-se la caseta per tenir-lo fàcilment a l'abast.

Si habitualment era l'amo qui elegia el lloc on construir la caseta, era el paredador qui en traçava la planta. Tot seguit s'excavava el fonament, no massa fondo per la duresa del terreny, tasca que consistia a llevar l'escassa coberta vegetal fins descobrir una veta de pedra. Aleshores començava a alçar-se el mur. En el procés de construcció intervenien de dues a quatre persones: un o dos paredadors i un o dos ajudants que els servien la pedra, que normalment eren l'amo del terreny i algun familiar. Les pedres s'anaven agafant a tall a tall del muntó i únicament se n'apartaven les peces més grosses i llargues per a les cantoneres i per a la llinada, i les lloses per a la coberta. Les pedres més voluminoses s'empraven per alçar els llenços de la paret, mentre que a l'ànima del mur s'arreglaven les pedres més irregulars i les juntes es reblien amb cascall o *rípio*. Les solsidees ens han permès comprovar els testimonis orals que ens indiquen que de vegades les casetes s'alçaven amb una doble paret sense travar-se per tal de donar major amplària al mur i millorar-ne així la resistència per poder contrarestar les empentes

de la volta. Morfològicament, aquesta circumstància s'aprecia en la presència d'un graó al seu perímetre extern. Una vegada alçat el mur, es cobria mitjançant la tècnica de l'aproximació de filades de pedra.²³ S'anaven tancant les diferents filades, que fins a arribar a dalt es feien cada vegada més estretes, i per últim es cobria amb una llosa que fa el paper de clau. Tot seguit es tirava damunt una capa de cascall perquè fera més fort i, si hi havia abundància de lloses, s'anaven amuntegant formant un estrat, sempre des de baix cap a dalt.

Trobem diversitat de plantes, però les més difoses en aquesta àrea són la circular i la quadrada.²⁴ Tipològicament, la planta quadrada respon a un estadi evolutiu posterior, ja que tècnicament és més fàcil alçar murs rodons que amb cantons, pels problemes que representa travar les pedres. Tot i això, qualsevol paredador estava capacitat per alçar una construcció d'acord amb una planta o amb l'altra. L'única diferència entre ambdues plantes és que la quadrada permet disposar d'un espai interior més ampli. També per poder plantejar una planta quadrada calia disposar de pedres grans que foren adequades per a les cantonades.

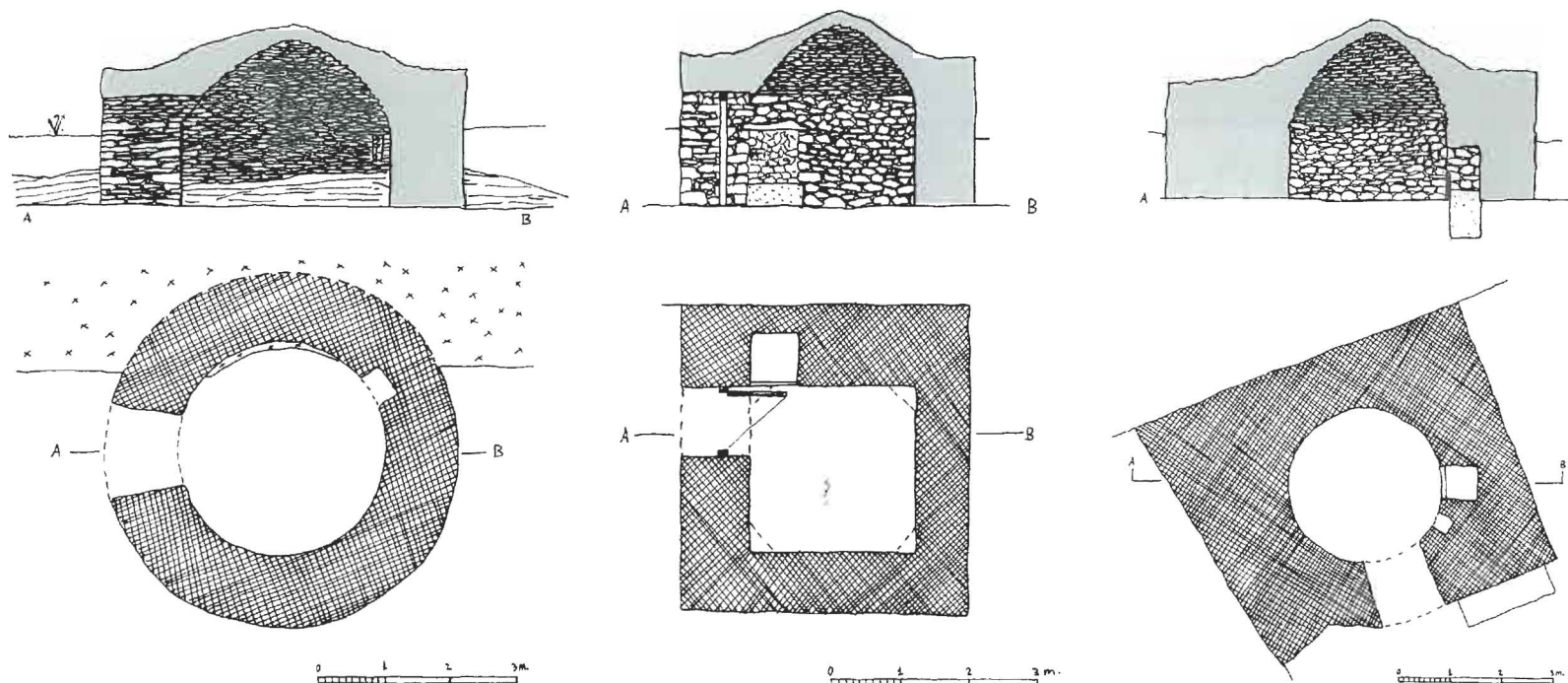
Per passar del quadrat al cercle de la volta normalment s'empren les raconeres, que són unes lloses grans de forma triangular situades a cadascun dels quatre angles, que actuen a manera de trompa. Menys habitual és la construcció de petxines de pedra quan

Caseta de planta circular (l'Anglesola).

²³ Aquesta tècnica, tal com fan constar tots els autors que parlen de les casetes, prové de les cultures neolítiques. Però hauran de ser els estudis arqueològics els que ens indiquen per a cada zona si hi ha hagut o no una continuïtat en l'ús d'aquestes tècniques fins a l'època contemporània o, més aviat, si es tracta d'una nova adopció davant d'unes necessitats concretes.

²⁴ Tipològicament les plantes circulars són més antigues que les quadrades, tot i que pot donar-se una convivència en el temps en l'ús d'ambdues plantes.

Caseta de planta circular al terme de l'Anglesola.

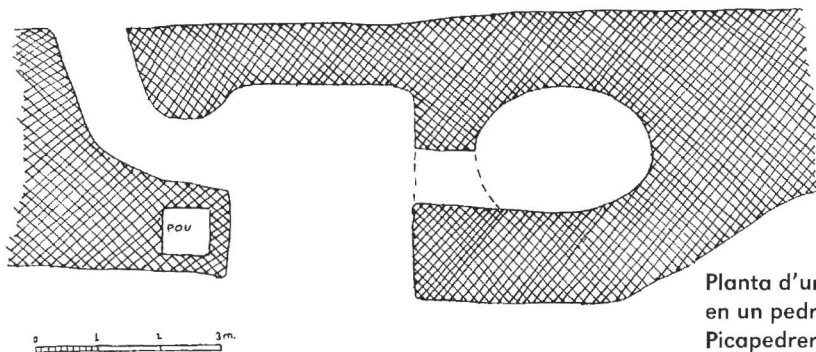
Caseta de planta quadrada amb pouet al Pla del Masorro (Vilafranca).

Caseta amb pouet al Pla del Masorro (Vilafranca).

està acabant-se el mur, que fan d'element de transició entre la planta quadrada i la volta circular.

Cap a l'exterior únicament presenten l'obertura d'accés, que s'orienta d'est a sud per apropar millor els efectes del sol. Algunes casetes, sobretot les construïdes a partir de la dècada dels quaranta del segle XX, es tanquen amb una fulla de fusta, normalment subjectada a un marc mitjançant unes frontisses de ferro, que disposava de pany i clau. A més de la seua utilització habitual com a refugi temporal, les casetes amb porta servien per guardar-hi algunes eines emprades en el treball del camp i de

dipòsit temporal d'algunes collites mentre durava la recol·lecció. Per tant, a diferència de les casetes sense porta, el seu ús era exclusivament privat. Aquesta obertura es pot allindar amb una pedra recolzada en pla directament sobre els brancals o cantoneres. En alguns casos el brancal es va tancant fins trobar-se amb la llinda, sobretot si no es disposava d'una llosa molt llarga, o també amb la finalitat de reforçar-ne la capacitat de càrrega. Altres vegades es remata amb una volta grassa, motiu pel qual cal recórrer a un empostat o cindria que es desmunta quan es tanca la llinda. A l'interior

Planta d'una caseta i pouet integrats en un pedregal a l'artiga del tio Picapedrer, a la partida del Mas del Pinar (Vilafranca).

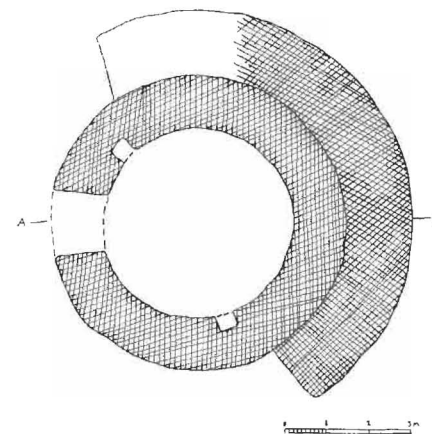
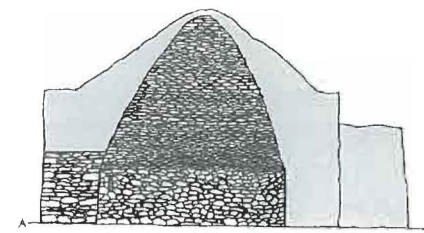
poden tenir als costats un o dos armariets de paret allindats amb llosa, que s'empraven per deixar-hi la berena o la botija amb aigua.

Al costat de la paret, bé a l'interior bé a l'exterior de la caseta, s'hi feien banquetes de pedra seca d'uns quaranta centímetres d'alçada i de longitud variable, per seure-hi en els moments de descans de les tasques del camp.

Per cobrir les casetes els paredadors recorren a la tècnica de la falsa cúpula, on l'espai es tanca mitjançant l'aproximació de filades de lloses, motiu pel qual no cal emprar cap cindria o bastiment en el procés de construcció tal com es fa amb les voltes. La generalització d'aquestes construccions en volta es pot explicar per un perfecte domini tècnic i també per l'escassetesa de fusta per fer cobertes planes que es conjuga amb una sobreabundància de la pedra. Per assegurar l'estabilitat de la falsa volta, la construcció respon a una sèrie de principis tècnics: les lloses es disposen una damunt de l'altra sempre per sota el seu centre de gra-

vetat perquè, mentre s'hi col·loca una filada, s'aguante pel seu pes. Perquè no caiguen quan es posa la següent filada les lloses es disposen sempre juntes una al costat de l'altra amb una inclinació d'uns 15°, i a l'interior del cercle sempre se situa el costat més estret de la llosa.²⁵ Aquesta lleugera inclinació és la que permet que la coberta, sense emprar cap material per unir les pedres, siga impermeable, ja que l'aigua va davallant de la llosa superior a la inferior successivament. Pel que fa a la grandària, hi ha voltes més altes i d'altres més rebaixades. Aquesta diferència ve condicionada sobretot per la grandària de la llosa. En els casos on el paredador disposa de lloses més grans la volta pot ser més plana, mentre que si les lloses són petites, la volta haurà d'arrencar de més avall i fer-se més alta d'acord amb el principi de gravetat.

Una vegada construïda la caseta, amb el pas dels anys poden produir-se sòsides. El més curiós és que aquestes s'observen sobretot als

Caseta de planta circular a l'artiga de l'abuelo Barrim, a la partida del Mas del Pinar (Vilafranca).

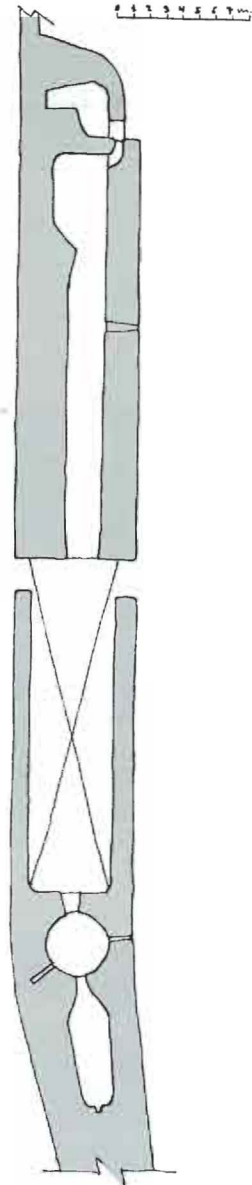
²⁵ Si les lloses presenten una morfologia irregular, se solen anivellar amb unes pedretes a manera de falca per assegurar-ne el perfecte assentament.

LES CASETES DE CALCES

Es tracta d'un exemple atípic de construcció de pedra seca coberta amb la tècnica d'aproximació de filades de pedra que es localitza al terme de Vilafranca, prop del mas de Berga (729.800-4.483.825). El conjunt de construccions s'ordenen sobre una superfície estreta i allargassada de grans dimensions (58 x 7 m). Un espai obert central interrelaciona dos àmbits coberts. A un costat trobem un corredor allargassat cobert mitjançant aproximació de filades de pedra a l'extrem posterior del qual hi ha un espai de planta irregular on es pot accedir també des de l'exterior; a l'altre costat, l'espai cobert es divideix en dos àmbits: el primer és de planta circular, tancat amb una falsa cúpula, i el segon presenta una planta allargassada amb coberta feta mitjançant aproximació de filades de pedra.

Tots els accessos, tant els que donen pas a l'espai exterior com als àmbits coberts, presenten el gorró i la gorrонера en els brancals de l'obertura d'accés, cosa que ens indica que es tancaven amb una portera de fusta. Això ens pot fer pensar en un ús original com a corral de ramat.

En una pedra situada a l'espai de reduïdes dimensions que s'obre a l'extrem de la galeria allargassada trobem una inscripció: "A 1892", que ens indica l'antiguitat d'aquest conjunt, acreditada pels testimonis orals consultats, que la remunten més enllà de l'abast de la seua memòria.

Planta, casetes de Calces.

Casetes de Calces.

murs i no a la part més dèbil com pot ser la coberta, la qual cosa ens parla del perfecte domini tècnic d'aquesta forma de cobriment per part dels paredadors. Aquests desperfectes sempre s'expliquen per defectes en la construcció, perquè les pedres no han estat ben travades. Normalment les solides de poca importància eren reparades pels mateixos amos de la caseta, mentre que les més importants les tornava el paredador, o en alguns casos s'optava per desfer la caseta i refer-la de nou.

Les casetes construïdes a partir de la dècada dels quaranta del segle XX en aquelles partides on el mantell freàtic no estava a l'abast, es dotaven de pouets per recollir-hi l'aigua de la pluja. Habitualment s'excavaven sota terra abans d'alçar la paret i s'integren en la secció, motiu pel qual l'amplària oscil·la entre 50 i 70 cm i la profunditat poques vegades arriba al metre. Per tant, no solien superar els set-cents litres de capacitat. Totes les parets i el terra del dipòsit s'arrebossaven amb morter de ciment per tal d'impermeabilitzar-los. S'omplien amb la pluja que queia sobre la coberta de la barraca, ja que quan s'alçava la paret sobre el pou les pedres es col·locaven inclinades cap a dins per tal que l'aigua anara baixant per l'interior del mur cap al pou. Es feia un albelló amb un tub de ferro per vessar-hi l'excés d'aigua fora de la caseta quan el pou ja estava ple.

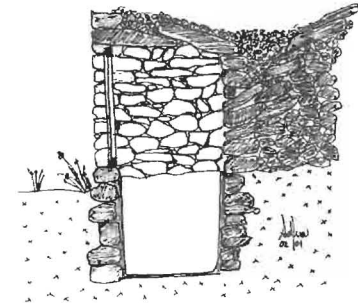
POUETS I LLAVADORS

La roca calcària ofereix unes bones condicions per afavorir la formació de mantells freàtics. En algunes partides del terme de Vilafranca, com ara el Llosar, la Parreta o el

Mas de Torre Alfonso, hi trobem pous excavats que extrauen l'aigua del subsòl d'escassos metres de profunditat. En aquests casos es construeix un brocal de paret de pedra en sec amb coberta de lloses de grans dimensions col·locades en pla.

L'aigua del subsòl en molts llocs no es troba fàcilment a l'abast, per la qual cosa es construïen uns altres pouets o aljubs de poca capacitat que s'omplien d'aigua de pluja. En primer lloc calia excavar un dipòsit de quaranta o cinquanta centímetres d'amplària i de profunditat no superior al metre, els llenços del qual recentment s'arrebossaven amb morter de ciment per impermeabilitzar-lo. Les lloses de les parets on se situava —normalment integrat en un marge o en un pedregal— i de la coberta, es disposaven inclinades cap a l'interior per tal que l'aigua que s'anava filtrant caiguera a l'interior.

En ambdós casos, tant els pous que aprofiten el cabal del subsòl com l'aigua de la pluja i les obertures d'accés es tancaven amb una fulla de fusta i un pany per evitar que ningú no poguera tirar brutícies a l'interior i contaminar-lo.

Secció d'un pouet inegrat en un pedregal que s'ompli amb l'aigua de pluja.

Pouet per traure aigua del subsòl a la partida de La Parreta (Vilafranca).

Alerà: Filera de pedres grosses que coronen una paret.

Cantonades: Angle que formen les parets. També reben aquest nom els brancals de la caseta.

Cascall: Trossos de pedra petits que s'utilitzen per omplir buits entre les pedres grosses quan es construeix una paret o per cobrir la volta d'una caseta.

Collir pedra: Acció que consisteix a extraure la pedra i recollir-la del terra.

Gorró: Pedra col·locada en el brancal d'una paret on s'introdueix la tija superior d'una portera, feta amb fusta, per fer-la girar.

Gorronera: Pedra col·locada en terra al costat del brancal d'una paret on s'introdueix la tija inferior, que normalment és de ferro, per fer girar una portera.

Llindar: Nom que rep la llinda d'una obertura practicada en una paret, formada normalment per una sola pedra.

Llosa: Pedra naturalment plana i de poc gruix que s'empra per cobrir les casetes.

Pedra travessera: Pedra que cobreix tot el gruix d'una paret fent parament a cada costat.

Pedra raconera: Llosa de morfologia més o menys triangular que es col·loca als racons de les casetes de planta quadrada per servir de transició cap a la planta circular de la coberta.

Pedregal: Lloc del terreny on abunden les pedres. També reben aquest nom els murs de gran amplària que no tenen cap altra finalitat que dipositar les pedres que s'extrauen del terreny.

Rastrell: Paret de pedra seca on les pedres es col·loquen de forma vertical o de cantell perquè donen més força.

Rastrellat: Tècnica de col·locar les pedres de rastrell.

Rípio: Castellanisme emprat per denominar el cascall.

Sauló: Pedra arenosa, molt fluixa.

Solsida: Caiguda d'una paret o d'una caseta.

Tornar parets: Acció de reparar una paret, de posar en bon estat allò que ha patit algun enderrocament o solsida.

Veta: Estrat de roca de naturalesa diferent dels altres que l'envolten.

Volta: Nom que rep la coberta de les casetes, construïda mitjançant la tècnica de la falsa volta.

Volta grassa: Volta rebaixada que es fa per allindar l'obertura d'accés d'una caseta amb dovelles de pedra col·locades en sec, que se subjecten en el procés de construcció mitjançant una cindria.

Volta grassa

LOCALITZACIÓ DE LES ÀREES DE CONSTRUCCIONS DE PEDRA SECA A LES COMARQUES DEL NORD DEL PAÍS VALENCIÀ

